

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXXI (1/2024)

nadesłany: 26.02.2024 r. – przyjęty: 14.05.2024 r.

Marta BOLIŃSKA*

Etapy przystosowania do niepełnosprawności w cyklu powieściowym Jerzego Szczygła o Tadku Różańskim

Stages of adaptation to disability in Jerzy Szczygieł's novel series about Tadek Różański

Abstrakt

Wprowadzenie. Ilustracją procesu psychospołecznego dostosowania do niepełnosprawności może stać się proza biograficzna i autobiograficzna. W przypadku Jerzego Szczygła da się dostrzec uaktywnienie się postawy autobiograficznej. Analiza spuścizny pisarza pozwala na stwierdzenie, że u podłoża jego prozy stanęły konkretne doświadczenia osobiste i zawodowe: jako młodzieniec stracił wzrok, za przedmiot studiów obrał polonistykę, zaczął uprawiać twórczość literacką, działał w Polskim Związku Niewidomych. W twórczości prozatorskiej upowszechniał wizerunek osoby niewidomej poprzez odkrywanie różnych aspektów jej funkcjonowania.

* e-mail: marta.bolinska@ujk.edu.pl

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa, Żeromskiego 5, 25-369 Kielce, Polska

Jan Kochanowski University of Kielce, Faculty of Humanities, Institute of Linguistics and Literary Studies, Żeromskiego 5, 25-369 Kielce, Poland

ORCID: 0000-0003-0480-7576

Cel. Celem niniejszego tekstu jest przypomnienie sylwetki i przybliżenie twórczości Jerzego Szczygła (1932–1983), przede wszystkim w kontekście postawy autobiograficznej i przystosowania do sytuacji trudnej (utruty sprawności).

Materiały i metody. Przedmiotem analizy i refleksji badawczej jest cykl powieści, do których należą: *Tarnina* (1960), *Ziemia bez słońca* (1968), *Nigdy cię nie opuszczę* (1972), *Po kocich łbach* (1976). Ramą teoretyczną podjętych rozważań jest koncepcja Disability Studies, w tym etapowość przystosowania do niepełnosprawności. Ścieżką metodologiczną jest koncepcja postawy autobiograficznej Małgorzaty Czerwińskiej, wzięto również pod uwagę wybrane zjawiska społeczne i kulturowe (w ramach podejścia interdyscyplinarnego).

Wyniki i wnioski. Tetralogia J. Szczygła o Tadku Różańskim ukazuje całą złożoność psychologicznej sytuacji młodych ludzi w warunkach wojny i w czasach powojennych. Szczególne miejsce zajmuje w niej obraz zmagania z trudnościami głównego bohatera cyklu. Autor buduje bowiem literacką przestrzeń poprzez różnego typu transformacje problematyki utraty wzroku. Powieści motywują również do głębszego zbadania twórczości autora, także pod kątem warsztatu pracy osoby niewidomej. Artykuł uwydatnia jednak tezę, że niepełnosprawność wzroku nie staje się inhibitorem w doborze tematyki twórczości, niemniej sprzyja koncentrowaniu się autorów na własnej biografii i swoich doświadczeniach życiowych.

Słowa kluczowe: postawa autobiograficzna, proza, utrata wzroku, niepełnosprawność, cykl literacki.

Abstract

Introduction. The process of psychosocial adaptation to disability may be illustrated by biographical and autobiographical prose. In the case of Jerzy Szczygieł, the activation of the autobiographical attitude is noticeable. The analysis of artistic legacy of this writer enables one to state that his prose was based on similar personal and professional experiences: as a young man, he lost his sight, chose to study Polish philology, began writing literature, and was active in the Polish Association of the Blind. He popularized the image of a blind person in literature, discovering various aspects of his or her functioning.

Aim. The aim of this text is to recall the figure and present the work of Jerzy Szczygieł (1932–1983), primarily in the context of his autobiographical attitude and adaptation to a difficult situation (loss of mobility).

Materials and methods. The subject of analysis and research reflection is a series of novels, including: *Blackthorns* (1960), *Earth without sun* (1968), *I'll never leave you* (1972), *After the cats' heads* (1976). The theoretical framework for the considerations undertaken is the concept of Disability Studies, including the stages of adaptation to disability. I treat Małgorzata Czerwińska's concept of autobiographical attitude as a methodological path, and I also take into account social and cultural phenomena (as part of an interdisciplinary approach).

Results and conclusion. J. Szczygieł's tetralogy about Tadek Różański shows the entire complexity of the psychological situation of young people in war and post-war times. A special place in it is occupied by the image of the main character of the series struggling with difficulties. J. Szczygieł builds his literary space by carrying out various types of transformations to the issue of vision loss. The novels also motivate a deeper examination of the author's work, also from the perspective of the blind person's workshop. The article emphasizes the thesis that visual impairment does not become an inhibitor in the selection of the topics of creativity, but it favours the authors' focusing on their own biography and life experiences.

Keywords: autobiographical attitude, prose, vision loss, disability, literary cycle.

Panuje dość powszechne przekonanie, że twórczość większości autorów z niepełnosprawnością wzroku to przede wszystkim poezja* (Czerwińska, 2012). Liryka umożliwia podmiotowi mówiącemu wypowiedzenie się o świecie tak, aby podzielić się z odbiorcą subiektywną wizją rzeczywistości w kontekście własnych przeżyć, co pozwala na ujawnienie własnego stanu emocjonalnego i odkrycie części swojej duszy. W tekstach prozatorskich jest nieco inaczej. Otóż uwaga podmiotu opowiadającego zazwyczaj skupiona jest na relacjonowaniu zdarzeń, rejestrowaniu faktów i przedstawianiu stanu rzeczy, czyli tego, co dzieje się w kreowanej przestrzeni. Nie oznacza to, że w twórczości prozatorskiej brakuje czynników, które są w utworach wierszowanych (np. dzielenie się przeżyciami, przemyśleniami, doświadczeniami itd.). Jednakże są one inaczej ujęte, w sposób odmienny zintensyfikowane, niekiedy bardziej rozproszone. Epika jest też twórczością ze swej natury obszerniejszą, wymaga tekstów objętościowo bardziej okazałych, sięga po różne gatunki i konwencje, ponadto twórcę niepełnosprawnego wzrokowo stawia przed koniecznością odpowiedniej organizacji warsztatu pracy (także technicznej). Niepełnosprawność wzroku nie jest jednak inhibitorem w doborze tematyki twórczości, choć sprzyja koncentrowaniu się autorów na własnej biografii i swoich doświadczeniach życiowych.

Godna zauważenia jest zarówno spuścizna, jak i determinacja w pracy nieco już zapomnianego, a sprawnie piszącego Jerzego Szczygła – pisarza i redaktora prasowego. Autor ten tuż po II wojnie światowej, w 1945 roku w wyniku wybuchu miny stracił wzrok (oraz lewą nogę), co nie przeszkodziło mu zaangażować się w pracę dziennikar-

* W utworach wierszowanych osób niewidomych uwagę zwracają m.in. terminologia stosowana w opisie dysfunkcji, zjawisko kompensacji sensorycznej, sposób ujmowania wyobrażeń surogatowych oraz współczynnik prywatności, który może wiązać się z wyborem konwencji.

ską, pisarską i społeczną (zob. Fundacja Klucz). Ramą teoretyczną podjętych rozważań jest koncepcja Disability Studies (Hunt, 1966; Albrecht, 1976; Albrecht, Seelman, Bury, 2001; Linton, 1998; Vehmas, 2011; Urbanowicz, 2012; Żuraw, 2016; Twardowski, 2018), w tym etapowość przystosowania do niepełnosprawności (Kowalewski, 1999). Jako ścieżkę metodologiczną wybrano koncepcję postawy autobiograficznej Małgorzaty Czerwińskiej (Czerwińska, 2000). W tym doborze kierowano się przede wszystkim faktem, że podejście badawcze – literaturocentryczne – pozwala głównie na wskazanie tego, co zawiera utwór, a nie na przykład pamięć autora (Charon, 2006; Pekaniec, 2013). Niemniej, zgodnie z podejściem interdyscyplinarnym (Corn, 1991; Bleszyński, 2011), wzięto pod uwagę również zjawiska społeczne i kulturowe, które wpływają na kształtowanie się tożsamości pisarza z niepełnosprawnością wzroku, m.in. eksponowanie kategorii świadectwa oraz związki z miejscami autobiograficznymi (Czerwińska, 2000; Lis, 2006; Czerwińska, 2011).

Wokół postawy autobiograficznej

Zespół sygnałów, danych i informacji, które czytelnikowi przekazuje autor, a więc intencje twórcy związane z m.in. pisaniem w pierwszej osobie, z podawaniem łatwych do sprawdzenia faktów z życia, Małgorzata Czerwińska uznała za postawę autobiograficzną*. Według tego paradygmatu pisarz zakłada, że jego tekst może być odczytany jako autobiograficzny. Współgrają tu zwykle trzy elementy zwane trójkątem autobiograficznym, na który składają się: wyznanie (wartością rudymenarną staje się świat wewnętrzny autora), świadectwo (z dominacją pierwiastków świata zewnętrznego), wreszcie wyzwanie (ważny jest efekt, w tym wywołanie reakcji w czytelniku).

W pewnym uproszczeniu można przyjąć, że autobiografiami nazywa się utwory, których tematem jest własne życie autora, jego losy i doświadczenia, a także zdarzenia, których był świadkiem, czy ewolucja postaw wobec świata (Czerwińska, 2012). Nie wszystkie biografie koncentrują się na faktach. Spotkać można i takie, których istotą jest przedstawienie przeżyć wewnętrznych, spójnej koncepcji własnego życia, rozwoju duchowego, kształtowania się przekonań filozoficznych, idei naukowych czy koncepcji artystycznych (Smulski, 1988; Lis, 2006). Warto przyjrzeć się, jaki kształt przybrała twórczość J. Szczygła.

* Już sam zamiar pisania o sobie może oznaczać przyjęcie tego typu strategii (niezależnie od gatunku). Ma to szczególne znaczenie w przypadku autorów z nabytą niepełnosprawnością wzroku. Podejście to podyktowane zostało konstatacją, że brakuje prac ujmujących wspomniane zagadnienie w odniesieniu do twórczości autorów z niepełnosprawnością wzroku, którzy wprost mówią o stosunku do własnego ciała po utracie sprawności.

Pisarstwo J. Szczygła w zarysie

Dzieciństwo i młodość J. Szczygieł spędził w Puławach, gdzie przyszedł na świat 14 marca 1932 roku. Jako nastolatek trafił do Warszawy, w której spędził resztę życia i zmarł 21 sierpnia 1983 roku, tam również został pochowany. Na jego życiu zaważyło zdarzenie z młodości. Otóż w 1945 roku, na puławskich polach minowych nad Wisłą uległ wypadkowi, w wyniku którego stracił wzrok. Początkowo uczył się w Laskach, a następnie podjął studia polonistyczne na Uniwersytecie Warszawskim, zwieńczone dyplomem, który uzyskał w 1957 roku. W tym samym roku przyjął stanowisko redaktora naczelnego w czasopiśmie „Nasz Świat”, zaś w 1964 roku został dziennikarzem pisma „Niewidomy Spółdzielca”. Zaangażował się również w działalność Polskiego Związku Niewidomych. W tym samym czasie zaczął publikować teksty literackie. Drukiem ukazały się m.in. *Tarnina* (1960), *Milczenie* (1962), *Drogi rezygnacji* (1962), *Dopalające się drzewa* (1965), *Sen o brzozowych bucikach* (1968), *Szare rękawiczki* (1969), *Powódź* (1970), *Jak trudno kochać* (1976). Rok 1976 przyniósł mu Nagrodę Prezesa Rady Ministrów za całokształt twórczości. W 1979 roku (Międzynarodowy Rok Dziecka) jego książka *Nigdy cię nie opuszczę* została umieszczona na Liście Honorowej H. Ch. Andersena*, natomiast w 1973 roku otrzymała Harcerską Nagrodę Literacką (Wikipedia, *Harcerska Nagroda Literacka*).

Już w 1954 roku (jeszcze w czasie studiów) J. Szczygieł debiutował na łamach „Sztandaru Młodych”. W 1960 roku wydał pierwszą część z czterotomowego cyklu powieści o Tadku Różańskim pt. *Tarnina*. Postać Tadka wyposażona została w cechy autobiograficzne (m.in. pochodzi z Puław, w czasie wojny stracił ojca, brata i matkę, jako nastolatek doznał niepełnosprawności narządu wzroku, opiekował się młodszym bratem, uczył się w Zakładzie dla Niewidomych w Laskach). Do wspomnianego cyklu obok *Tarniny* należą: *Ziemia bez słońca* (1968), *Nigdy cię nie opuszczę* (1972) oraz *Po kocich łbach* (1976). W latach 70. i 80. XX wieku wydał także inne utwory, w tym *Nie jesteś inny* (1978), *Poczekaj, błysnie! Poczekaj, otworzy się!* (1983) (ostatni z wymienionych ukazał się w roku śmierci pisarza). Był miłośnikiem gier logicznych, stąd wśród jego tekstów znalazła się też książka pt. *Szachy: krótki podręcznik do nauki gry*. Pisał również scenariusze filmowe i felietony (wydał ich ponad tysiąc). Zwykle teksty dyktował zaufanym osobom, wśród których byli m.in. żona i wybrani pracownicy redakcji (Tomerska, 1973, 2013).

Dorobek J. Szczygła nadal jest rozproszony i nieprzeanalizowany, dotknięty zaledwie przez wybranych badaczy (Tomerska, 1973; Frycie, 1999; Czerwińska, 2012;

* W oprawie graficznej serii Laureatów Listy Honorowej im. H. Ch. Andersena (tzw. seria z różą) wydana została przez Naszą Księgarnię w 1980 roku.

Pamuła, 2017), nieuwzględniany w wielu słownikach*, a warto przyjrzeć się dokładniej jego pracom. W spuściźnie pisarskiej J. Szczygła zwraca uwagę przede wszystkim fakt wprowadzania tzw. chłopięcego bohatera. Społeczno-obyczajowy rys większości utworów powoduje, że powieści te trzeba uznać za tworzone w duchu realizmu. Wyróżnia je podejmowanie spraw zasadniczo współczesnych autorowi. Motywacja powoływania do życia postaci ma również społeczny charakter, co wpływa m.in. na sposób portretowania bohaterów i obraz stosunków społecznych (motywacja np. polityczna, ekonomiczna, historyczna). Zwykle wszechwiedzący narrator opowiada o codzienności określonego środowiska i o tym, co je kształtuje** (np. uchwycenie warunków życia, cech charakterystycznych danej grupy, procesu przemian). W tym nurcie można umieścić m.in. utwory J. Szczygła: *Poczekaj, błyśnie! Poczekaj, otworzy się!* i *Zejsz z traktu*.

Tetralogia puławska

Szczególnym i wielokrotnie nagradzanym osiągnięciem jest (o)powieść w czterech częściach o losach chłopców z Puław. Otóż grupa kolegów z tego samego miasteczka (w tej części nie pojawia się jeszcze nazwa) tworzy świat postaci w *Tarninie*. Jak zauważa Stanisław Frycie, J. Szczygieł przybliży i poniekąd (w literacki sposób, poprzez beletryzację) odtwarza los młodego pokolenia w latach wojny oraz w początkowym okresie po jej zakończeniu (Frycie, 1999). We wspomnianej *Tarninie* ukazuje codzienne życie grupy chłopców, którzy doświadczają głodu i lęku w trudnych czasach okupacji, szybko dorosłeją i biorą na siebie obowiązki przekraczające ich możliwości. Zbudowana dla zabawy ziemianka, nazwana Tarniną, ukrywa człowieka ściganego przez Niemców. Powieść obnaża surową prawdę o czasach grozy i niebezpieczeństwa, wzrusza i zastanawia, zaprasza do refleksji nad minionymi czasami. W *Ziemi bez słońca* pisarz przedstawia losy rodziny, która u schyłku wojny straciła dach nad głową. Bunt młodego bohatera przeciw ludzkiej obojętności i jego zmagania z trudną codziennością stały się osią fabularną powieści. Tadek, znany już z *Tarniny*, musi szybko dorosnąć, aby zaopiekować się matką i młodszym bratem. Ziemia traci blask, gdy w wyniku wojennej zawieruchy umiera matka chłopców, a dwaj nieletni zostają sierotami. W trzeciej części opowieści pt. *Nigdy cię nie opuszczę* Tadek jako czterna-

* Brakuje nazwiska pisarza np. w słowniku *Literatura polska XX wieku: Przewodnik encyklopedyczny* (Hutnikiewicz, Lam, 2000) czy w monografii Piotra Kuncewicza (Kuncewicz, 1994).

** Elementy powieści psychologicznej i kryminału znajdujemy również w utworze *Powódź*, w którym jednym z ważniejszych motywów jest wątek przyjaźni. W podobnym duchu utrzymane są opowiadania dla młodzieży (*Gdzie jest twoje miejsce*, *Ścieżka*).

stolatek, w wyniku tragicznego wypadku, traci wzrok. Jest to o tyle dla niego bolesne i trudne, że odgrywał rolę głowy rodziny. Zmartwieniem staje się dla niego nie tylko własna niepełnosprawność, lecz także sytuacja brata, którym po śmierci matki opiekuje się sam. W trudnych chwilach może liczyć na dobre serce koleżanki i ludzką życzliwość, której wokół niego jest sporo (dość nieoczekiwanie odnajduje się wuj, z którym chłopcy mogą zamieszkać). Utwór *Po kocich łbach* (ostania część tetralogii) podejmuje kwestie szkolnych problemów i perypetii Tadka Różańskiego, który trafia do zespołu placówek specjalistycznych w Laskach pod Warszawą. Powieść oddaje również klimat relacji w grupie rówieśniczej oraz wprowadza perspektywę przyszłej pracy zawodowej bohatera (m.in. podejmuje wątek doświadczeń dorosłej osoby z niepełnosprawnością, która próbuje odnaleźć się na rynku pracy i w życiu codziennym, np. dzięki ośrodkowi w podwarszawskich Laskach oraz procesowi usamodzielniania się).

Dwie ostatnie części wspomnianej historii o Tadku Różańskim (*Nigdy cię nie opuszczę* oraz *Po kocich łbach*) stanowią również literackie odzwierciedlenie faz dostosowania się do niepełnosprawności od chwili zdjęcia pooperacyjnego opatrunku przez nastolatka doświadczanego przez los (*Nigdy cię nie opuszczę*):

Już zdjął bandaż. Jeszcze została tylko wata. Spróbował ją oderwać, lecz przepięknał go ostry ból. Ponowił próbę. Szarpnął. Ból stał się nie do wytrzymania. Z wysiłkiem powstrzymał krzyk. Dotknął oczu. Nie było już opatrunku. Wszystko wydawało się mokre i szorstkie. Usiłował podnieść powieki, ale na próżno. Te same ciemności otaczały go zewsząd (Szczygieł, 1980, s. 132).

Fakt utraty sprawności to jedno z najtrudniejszych przeżyć bohatera powieści J. Szczygła, jak i samego autora *Po kocich łbach*.

Przystosowanie do niepełnosprawności w świetle cyklu

Podkreślenia wymaga fakt, że większość pisarzy z niepełnosprawnością wzroku (w tym J. Szczygieł) odwołuje się do psychospołecznego procesu przystosowania się do niepełnosprawności poprzez wskazanie na cztery konkretne stadia: doznanie niepełnosprawności, uświadomienie sobie ograniczeń, próby funkcjonowania z niepełnosprawnością, pełna, rzeczywista akceptacja niepełnosprawności (Kowalewski, 1999; Błeszyński, 2011; Pamuła, 2017). Ilustracją przebiegu faz w ramach dostosowania staje się często proza. W przypadku J. Szczygła przyjmuje ona przede wszystkim charakter świadectwa (Czermińska, 2000; Tomerska, 1973). To świadectwo osadzone jest przede wszystkim w określonych warunkach środowiskowych oraz skupione na silnej osobowości bohatera.

Etap pierwszy: doświadczenie niepełnosprawności

Utrata sprawności wiąże się z gwałtownym i silnym szokiem psychicznym oraz depersonalizacją. W konsekwencji nabyta niepełnosprawność niesie za sobą dezorientację osobowości, co przekłada się na problemy somatyczne, m.in. ból, reakcje fizjologiczne, a nawet deprywację potrzeb. Dochodzi często do izolacji od środowiska rodzinnego, towarzyskiego, zawodowego. Mogą wreszcie ujawnić się czynniki jatrogenne (jako następstwa leczenia niekorzystne dla pacjenta).

Motyw wypadku i utraty sprawności autor podejmuje w trzeciej części tetralogii pt. *Nigdy cię nie opuszczę* (1972)*. Pod koniec tego tomu Tadek, bohater serii, z troski o brata śledzi go, gdy ten opuszcza lekcje, i w trakcie spotkania z grupą jego znajomych odkrywa, czym zajmuje się młodzież (nastolatkiem wynajdują miny i je sprzedają). Narrator podaje: „Trafił w samą porę. Chłopcy byli już na miejscu. Worki z książkami leżały na piachu, a oni pochylali się nad jakimś przedmiotem, który trzymał Jasio Mróz” (Szczygieł, 1980, s. 127).

W wyniku wybuchu niewypału jeden z chłopców traci życie, natomiast Tadek trafia do szpitala. Początkowo nie wiadomo, jakich zniszczeń u młodzieńca dokonała mina. Narrator relacjonuje, że Tadek „[...] ocknął się na jakimś twardym posłaniu. Ale pomimo wysiłków, nic nie widział” (Szczygieł, 1980, s. 128). Poinformowano go, że jest przygotowywany do operacji. Po zabiegu odkrył na głowie opatrunek, który uniemożliwił mu widzenie. Polecono mu go nosić przez kilka dni. Przeszkadzało mu jednak, że nie widzi. Chciał nieco rozluźnić bandaż, więc zaczął je rozwijać. Od lekarza dowiedział się, że ma poranioną głowę i uszkodzony wzrok. Sprawa niepełnosprawności nie była jeszcze przesądzona. Tadek wierzył, że jego „pokaleczone oczy” (Szczygieł, 1980, s. 134) da się uratować, choć lekarz, w sposób szorstki, zasugerował mu, że „ociemniałi też żyją na świecie i radzą sobie doskonale” (Szczygieł, 1980, s. 133). Nie powiedział mu wprost o rokowaniach. Z faktem utraty wzroku oswajała go jedynie pielęgniarka o ciepłym głosie.

Wydaje się, że znaczenie mogą mieć w tym przypadku tzw. czynniki jatrogenne (zob. *Jatrogenia – choroby wywołane przez lekarzy*, 2016; *Czym są błędy jatrogenne?*, 2022), przez które rozumie się działania i zachowania (a także zaniedbania), które wpływają na kondycję fizyczną lub stan psychiczny pacjenta. W tomie następnym *Po kocich łbach* (1976) dowiadujemy się, że gdyby poprawnie wdrożono procedury medyczne, Tadek mógłby zachować resztki wzroku. W czwartej części opowieści o Różańskim czytamy:

* Warto odnotować, że wspomnianą część historii Tadka Różańskiego J. Szczygieł ukończył 25 lat po własnym wypadku. Musiało minąć ćwierć wieku, by pisarz w prozie z wątkiem autobiograficznym podjął zmagania z traumą młodości. Pod powieścią *Nigdy cię nie opuszczę* widnieje data „Warszawa, 16 grudnia 1970”.

Pod koniec wakacji nagle rozboleło go prawe oko. Sądził, że to jakiś drobiazg i po paru godzinach przejdzie, ale wywiązał się stan zapalny. Zastrzyki penicyliny zażęgały wszystko, zaledwie jednak na miesiąc. W końcu września historia powtórzyła się. Powiedziano mu, że jedynym sposobem jest lekki zabieg chirurgiczny polegający na oczyszczeniu oka z odłamków (Szczygieł, 1976, s. 179).

W naukowej literaturze medycznej znajdujemy informacje dotyczące sytuacji, w której medyczne działania lub decyzje bywają dla pacjenta niekorzystne lub wręcz szkodliwe (tzw. błędy jatrogenne) (Domaradzki, 2013). W skład zachowań jatrogennych wchodzi m.in. brak empatii ze strony personelu, niewłaściwa komunikacja, w tym zbyt hermetyczny, niezrozumiały język, brak precyzji w przekazywaniu informacji, lekceważenie chorego przejawiające się nieudzielaniem informacji o jego stanie zdrowia, podanie niewłaściwych leków lub ich dawek, wreszcie rozwój choroby towarzyszącej, która jako nowa jednostka wystąpiła w związku z leczeniem pierwotnego schorzenia, a także źle dobrana terapia, błąd chirurgiczny, ocenianie pacjenta.

Z lektury tekstu wynika, że zarówno nieempatyczne zachowanie lekarza, jak i droga komunikacji i sposób informowania poszkodowanego o jego stanie zdrowia pozostawały wiele do życzenia. Wydaje się, że zachowania tzw. białego personelu mogły mieć znamiona jatrogenii.

Etap drugi: świadomość ograniczeń

Świadomość ograniczeń przyczynia się do usztywnienia systemu wartości osoby w sytuacji trudnej. Dochodzi do załamania się dotychczasowego systemu wartości i motywacji, często następuje obniżenie samooceny, mogą pojawiać się zaburzenia lękowe i stany depresyjne, wreszcie odzywać się może niezaspokojona potrzeba afiliacji oraz nasilać się opór wobec utożsamienia się z osobami z niepełnosprawnościami i samą niepełnosprawnością (Fidowicz, 2020).

Doświadczenie nieznanych dotąd ograniczeń rozpoczyna się dla poszkodowanego czternastolatka w szpitalnej sali i w gabinecie zabiegowym. Tadek odkrywa, że wokół panuje ciemność (Szczygieł, 1980). Lekarz kładzie mu rękę na ramieniu i wyjaśnia: „Musisz być bardzo dzielny. Niewiele mogę ci dać nadziei, ale ociemniali też żyją na świecie i radzą sobie doskonale” (Szczygieł, 1980, s. 133). Sytuacja zaskakuje i przeraża chłopca. Myśli o tym, że jego życie straciło sens, bo „właściwie dla niego wszystko się skończyło” (Szczygieł, 1980, s. 137). Tadek czuje złość i rezygnację. Rodzi się w nim bunt, chęć odcięcia się od rzeczywistości i unicestwienia siebie. W wewnętrznym dialogu ze sobą wyrzuca sobie: „Po co się upierał przy zostawianiu w szpitalu? Od dawna ma dosyć tego łóżka, zapachu lekarstw, okropnego jęczenia

chorych w nocy. Nie cierpi tej sali i tych kilku metrów przejścia od łóżka do drzwi” (Szczygieł, 1980, s. 144).

Powoli, m.in. dzięki odwiedzinom brata, trosce wuja, życzliwości innych pacjentów, uczy się poznawać otoczenie zmysłami innymi niż wzrok. W trakcie jednego ze spotkań z Jędrkiem decyduje się na dotyk: „Wychylił się i zagarnął powietrze rękami. Dotknął szorstkiego ubrania. Poznał od razu bluzę z zielonego, grubego sukna” (Szczygieł, 1980, s. 135).

Chłopiec stopniowo wyławia z otoczenia także nowe, ignorowane dotąd dźwięki: „Słyszał brzęk talerzy i łyżek. Wyczuwał w głosach wszystkich pogodny nastrój” (Szczygieł, 1980, s. 131). Jędrzek, podobnie jak grono rówieśników, nieświadomie wchodzi w rolę terapeuty, gdy proponuje bratu pomoc. Przekonuje: „Gdybyś chciał, to mógłbym codziennie przybiegać i czytać ci książki – powiedział Jędrzek po pauzie. – Danka mówi, że jak wyjdiesz ze szpitala, to też ci będzie czytała. I Gietek tak mówił” (Szczygieł, 1980, s. 136). W otwarciu się na świat poza szpitalną salą wspiera Tadka również koleżanka Halina. Podczas odwiedzin zabiera go na zimowy spacer. Przy okazji tłumaczy mu: „Musisz się przyzwyczaić i nie zwracać uwagi na to, co mówią ludzie. Niewidomych przecież nie spotyka się tak często, a poza tym wszyscy cię znają i dlatego ten i ów zaczepia i pyta o głupstwa” (Szczygieł, 1980, s. 148). Halina mimowolnie zaczyna stosować audiodeskrypcję* (Bolińska, 2021) i staje się instruktorem orientacji przestrzennej, gdy podczas prowadzenia chłopca opisuje okolicę: „Będę ci opowiadała, co widzę [...]. Wszystko już poszarzało, ale od śniegu jest bielusieńko. Słyszysz, jak dzwonią gałązki brzoź? Niebo nad nami wygląda szaro, ale dalej na horyzoncie jest prawie czarne. Gdzieniedzie już świecą się gwiazdy” (Szczygieł, 1980, s. 151).

Dzięki niej Tadek odkrywa wrażliwość zmysłu smaku: „Zerwał parę szpilek, powąchał, a potem włożył do ust [...]. Jakie cierpkie” (Szczygieł, 1980, s. 153). Halina działa intuicyjnie, spontanicznie, ale z delikatnością życzliwej przyjaciółki. Odwołuje się do zapamiętanych przez kolegę wrażeń wzrokowych i dodaje: „Miało zostać za nami. Na prawo ciągnie się brzoźowy zagajnik, pamiętasz? A na lewo między drzewami widać gładką taflę stawu. Już się zmierzcha. Powietrze zrobiło się prawie niebieskie” (Szczygieł, 1980, s. 150). Koleżance też Tadek wyjawia swoje przemyślenia i obawy: „Ja się po prostu boję żyć. Boję się teraz wszystkiego: chodzenia, ludzi, tego, co będzie jutro [...]. Chyba wolałbym nie żyć” (Szczygieł, 1980, s. 150). Reakcja dziewczyny jest gwałtowna, karcąca i jednocześnie staje się zobowiązaniem. Nastolatka obiecuje, że nigdy go nie opuści. Scena spaceru wywołuje w Tadku falę uczuć, które chłopiec tłumii przez długie tygodnie: „Płakał po

* Opis słowny świata (m.in. tekstów kultury, zabytków) przygotowywany z myślą o osobach niewidomych czy słabowidzących.

raz pierwszy od wielu miesięcy. Nagle wszystko w nim jakby pękło, rozluźniło się” (Szczygieł, 1980, s. 150).

Przełomowym momentem w nowej sytuacji staje się śmierć żołnierza na sąsiednim szpitalnym łóżku. Chłopiec uświadamia sobie, że jego życie wciąż ma wartość, a on jest w stanie funkcjonować, może uczyć się orientacji w każdych warunkach, bo nadal żyje. Kiedy podejmuje pierwsze próby samodzielnego poruszania się po szpitalu, nie wszystko mu wychodzi. Potyka się o łóżko, niezdarnie macha rękami, z rozpaczą dotyka ścian, wpada na drzwi, bezskutecznie szuka klamek, nie potrafi dotrzeć do poręczy, boi się zejść po schodach. Wreszcie, nawigowany przez własną pamięć i podpowiedzi życzliwych ludzi, zyskuje pewną swobodę w rozpoznawaniu najbliższego otoczenia. Ćwiczy w nocy, gdy większość pacjentów śpi i nie przygląda się jego poczynaniom. Nadal przeżywa swoją sytuację i ma wahania nastroju, denerwuje go, gdy w sąsiedztwie rozmawiają o nim, współczują mu i traktują „jak głuchoniemego” (Szczygieł, 1980, s. 144), ale nie poddaje się w walce o siebie. Stopniowo poszerza krąg swoich wędrówek po oddziale i ćwiczy umiejętność docierania do coraz odleglejszych zakątków szpitala. Stara się być pragmatyczny w czynnościach samoobsługowych. Usamodzielnianie się powoduje, że zaczyna snuć plany na przyszłość. Chce się kształcić i spełniać artystycznie. Mówi o tym krewnemu, a ten chce go pocieszyć i wskazać różne możliwości użyteczności społecznej, więc mówi Tadekowi, że „[...] może wymyślimy dla ciebie jakąś robotę. Ślepi też pracują: koszyki plotą, szczotki robią. I ty się czegoś nauczysz” (Szczygieł, 1980, s. 141). Tadek jednak nie chce takiego rzemiosła. Postanawia zostać śpiewakiem. Informuje wuja Michała: „Będę śpiewał na scenie i w radio. Pójdę do specjalnej szkoły dla niewidomych. Już nawet napisałem tam, aby mnie przyjęli” (Szczygieł, 1980, s. 141). Jego nadzieja przeistacza się w plan, który ma szansę na realizację. Wkrótce bowiem zostaje przyjęty do ośrodka w Laskach. Wcześniej jednak spędza święta Bożego Narodzenia poza szpitalem, z rodziną wuja i własnym bratem, w gronie kolegów, w domu wybudowanym na terenie rodzinnej, przedwojennej posiadłości. Choć powrót w znane miejsce nie należy do najłatwiejszych, to udaje się Tadekowi zrobić pierwsze kroki ku nowemu etapowi życia: „O mało się nie przewrócił. Niezgrabnie potrącił krzesło. Zwaliło się z hałasem na podłogę. Stanął zawstydzony i bezradny” (Szczygieł, 1980, s. 156). Życzliwość rodziny i przyjaciół niweluje niezręczność sytuacji. Narrator podaje: „Teraz podchodzili inni, wyciągali ręce. Nie od razu umiał trafić na ich dłonie. Nie poznawał po głosach, a wstydził się pytać, kto jest kim” (Szczygieł, 1980, s. 156). Bez problemu rozpoznał tylko wuja i jego córkę Dankę. Odżyły w nim obawy o przyszłość, która „w jego myślach rysowała się jako jałowe i bezsensowne siedzenie w domu” (Szczygieł, 1980, s. 157). Jednakże mrok zaczął się rozpraszać, ponieważ nikt nie traktował go inaczej niż kiedyś.

Stopniowo niepewność i szok ustępują na rzecz kolejnych wyzwań, choć labilność emocjonalna odezwie się w chłopcu jeszcze wiele razy. Powoli jednak w Tadeku za-

czynna odradzać się nadzieją na możliwość cieszenia się zwykłą codziennością, wraca myśl o odnalezieniu sensu istnienia i kielkuje poczucie bezpieczeństwa. Nastolatek przygotowuje się na nowy rozdział życia w Laskach.

Etap trzeci: próby funkcjonowania z niepełnosprawnością

W fazie trzeciej odzywają się mechanizmy obronne (intrapsychiczne), które pomagają w zmaganiach z traumą czy innymi trudnościami (Trempeła, 2011).

Tadek, pełen nadziei, przybywa do Lasek. Niełatwo mu się zaaklimatyzować. Okazuje się, że społeczność osób z niepełnosprawnością wzroku funkcjonuje jak każda inna grupa ludzi. Zdarzają się w niej kłótnie, złośliwości, kary i nagrody. Można spotkać przyjaciół, ale też wrogów. Nastolatek z Puław szybko się o tym przekonuje. Choć nauka idzie mu dość sprawnie, to kontakty międzyludzkie przysparzają sporo zmartwień. Dostrzega, że wychowawcy nie wykazują się taktem i empatią. Najpierw więc popada w konflikt z wychowawczynią internatu, panią Numińską (sprawa pogwałcenia przez wychowawczynię tajemnicy korespondencji), następnie trudno mu się porozumieć z surowym nauczycielem Kozubą. Dopiero pojawienie się w czasie wakacyjnej wyprawy nad morze Kazika Okońskiego – nowego wychowawcy – pozwala chłopcu wyjść z izolacji, behawioralnej samotności i uporczywego milczenia oraz przyczynia się do przezwyciężenia stanów depresyjnych. Narrator podaje:

Już nie żałował przyjazdu nad morze. Czas, kiedy się czuł odosobniony od innych, wydawał się bardzo odległy. W myślach określał go jako „przejście przez chrzest”. Od dnia kiedy wybrał się z Kazikiem na plażę i odważył wejść w szumiące, sfalowane morze, coś się w nim odprężyło, rozluźniły się mięśnie. Czuł, że ma swobodniejsze ruchy, krtań nie jest zaciśnięta, mówi już bez owego jąkania się, pogodnym głosem o niskich barwach – głosem, który jemu samemu wydawał się przyjemny (Szczygieł, 1976, s. 58).

Również znajomość z nauczycielką śpiewu Zofią Kozłowską, nauczycielem brajla panem Mollinem oraz z dyrektorem zakładu Henrykiem Ruszczycem odbija się na stosunku nastolatka do siebie i otaczającej go rzeczywistości. Życzliwość pedagogów sprzyja wyznaczaniu sobie celów i dążeniu do ich realizacji. I tak Tadek chodzi na lekcje wokalu, zaczyna pisać wiersze i staje się liderem grupy chłopców z ośrodka w Laskach. Zdobywa też przyjaciół i zaczyna pomagać innym (np. historia Lutka). Do pracy nad sobą motywuje go również zauroczenie Stenią Sarzyńską, niewidomą koleżanką starszą o kilka lat, która tak zwinnie porusza się po terenie ośrodka, że trudno uwierzyć, że nie widzi. Ostatecznie Stenia wychodzi za mąż za inżyniera Wasilewskiego, co Ta-

dek przyjmuje z jednej strony z ciężkim sercem, z drugiej jednak ze zrozumieniem. Pogodzony z losem wkracza w fazę czwartą.

Etap czwarty: akceptacja zaistniałej sytuacji

Zaakceptowanie sytuacji pozwala na włączenie niepełnosprawności do struktury osobowości. Staje się ona wówczas jej integralnym składnikiem, co przyczynia się m.in. do zmodyfikowania systemu wartości, zmiany priorytetów i motywacji, a to powoduje ustabilizowanie się samooceny. Dochodzi ponadto do adaptacji do nowych okoliczności i przyjęcia zadań społecznych związanych z integracją czy inkluzją (Kowalewski, 1999).

Tadek usamodzielnia się. Zaczyna coraz swobodniej funkcjonować nie tylko w najbliższym otoczeniu, lecz także w świecie społecznym. Odwiedza ciotkę Kazika, jeździ ze starszym przyjacielem na rowerze, zwiedza Zakopane, sam udaje się do domu wujostwa w Puławach na wakacje. W trakcie tej podróży spotyka marynarza, któremu opowiada o Laskach: „To jest zwykła szkoła z internatem. Uczymy się tego, co w normalnej szkole, tylko jest inne pismo. Mamy specjalne, wypukłe mapy. Zamiast rysunków – modelujemy z gliny. A starsi uczą się szczotkarstwa, masażu, strojenia fortepianów” (Szczygieł, 1976, s. 185).

Wreszcie Tadek i jego młodszy brat stają się częścią rodziny Kazika Okońskiego. Jędrzek zamieszkuje pod dachem ciotki Kazika, Tadek natomiast zyskuje przyjaciela i powiernika. Nie czuje się już ani sam, ani samotny. Coraz odważniej patrzy w przyszłość. W planach ma dalszą naukę. Pod wpływem rozmów z H. Ruszczycem myśli już nie tylko o liceum, lecz także o wyższych studiach i pracy, która przyniesie mu zarobek i satysfakcję. Takim podejściem zaraża kolegów. Między innymi Lutek przyznaje się, że chce dalej się uczyć, tak jak Tadek. Zresztą każdy z kolegów Tadka bez kompleksów udaje się z zakładu w Laskach w nowy, nieznany świat z wiarą, że zrealizuje swoje marzenia.

Podsumowanie

Nie podlega dyskusji fakt, że twórczość J. Szczygła należy głównie do epiki. Wśród jego prac można znaleźć również opracowania podręcznikowe (m.in. o szachach) oraz liczne felietony. Praca twórcza autora *Ziemi bez słońca* ewoluowała i poszerzała zakres funkcji: na początku była długo odkrywanym powołaniem i obroną przed rozpaczą, dalej opanowywanym stopniowo rzemiosłem, następnie kroniką własnego losu, w tym zmaganiem się z ograniczeniami ciała, wreszcie formą autoterapii. Dlatego też jego pisarstwo ma szczególne znaczenie w badaniach literaturoznawczych i tyfologicznych, a niniejszy tekst jest dopiero rekonesansem badawczym dotyczącym spuścizny tego prozaika.

Ta charakterystyka twórczości J. Szczygła, z konieczności przedstawiona w skrócie, pozwala na pierwsze wnioski, w tym ten, że jego proza wypełniona jest wątkami autobiograficznymi, a na tematyce utworów piętno odcisnęły wojna (Fidowicz, 2020) oraz osobiste przeżycia i doświadczenia autora. Ponadto niełatwy czas historyczny formował postawę pokolenia, do którego należał także omawiany pisarz (Frycie, 1999). Już sama tetralogia J. Szczygła o Tadku Różańskim ukazuje całą złożoność psychologicznej sytuacji młodych ludzi w warunkach wojny. Szczególne miejsce zajmuje w niej obraz zmagania z trudnościami głównego bohatera cyklu. Chłopiec najpierw traci ojca i brata, następnie matkę, dom i wzrok. Dwie ostatnie części, tj. *Nigdy cię nie opuszczę* i *Po kocich łbach* stanowią wnikliwe studium radzenia sobie z traumą (i niepełnosprawnością) oraz osvajania się z tragicznymi skutkami wypadku. Stanowią także wymowny przykład na to, że nawet po utracie wzroku życie się nie kończy, lecz zmienia, dlatego także w zwyczajnej codzienności warto walczyć o jak najwyższą jego jakość (Bolińska, 2021).

Cykl „puławski” motywuje do głębszego zbadania twórczości autora, także pod kątem warsztatu pracy osoby niewidomej. Wypada bowiem zaznaczyć, że J. Szczygieł buduje swoją literacką przestrzeń poprzez różnego typu transformacje problematyki tyflokommunikacyjnej i tyfloedukacyjnej (Chrzanowska, 2021). Czerpie z autopsji, z biografii niewidomych artystów, ale też z rozległej i zobiektywizowanej wiedzy tyflogicznej. Koncentruje się przede wszystkim na nazywaniu i opisywaniu niepełnosprawności wzroku, na specyfice sfery poznawczej i emocjonalno-motywacyjnej, na przedstawianiu uwarunkowań funkcjonowania społecznego oraz miejsca osób niewidomych w rodzinie i społeczeństwie, a także na poziomie usprawniania i inkluzji, zwłaszcza w ramach tzw. rehabilitacji dnia codziennego*. Czyni to poprzez

* W czasie, gdy J. Szczygieł uległ wypadkowi, było wielu takich jak on młodych ludzi poranionych odłamkami. Wskazuje na to m.in. w powieści *Po kocich łbach*, gdy pozwala jednemu z bohaterów na refleksję na temat tego, że wśród pensjonariuszy ośrodka wielu jest chłopców, którzy stracili wzrok i/lub kończyny w podobnych okolicznościach. Trudna sytuacja wojennych i powojennych inwalidów dotyczyła nie tylko spraw codziennych, lecz także podejścia do osób z niepełnosprawnością, także w dziedzinie edukacji. W czasie, gdy Tadek (oraz jego pierwowzór – Jerzy) trafił do ośrodka w Laskach, możliwości rozwoju osób z dysfunkcją wzroku były nikłe. Proponowano im głównie zajęcia manualne, wyposażano w umiejętności rzemieślnicze, np. wyrabianie szczotek, plectenie koszy itp. Rzadko kształceniu podlegały inne talenty, sporadycznie podejmowano studia wyższe. Były jednak i wyjątki, m.in. Michał Kaziów czy właśnie Jerzy Szczygieł. W latach 50. i 60. XX wieku dopiero kielkował rynek pracy dla osób o specjalnych potrzebach, na świecie stopniowo powstawał model społeczny niepełnosprawności, powoli budziły się ruchy nawołujące do równego traktowania. Sytuacja osób z dysfunkcjami nie była optymistyczna. Poważne zmiany i rozwiązania dotyczące rozpoznawania i zaspokajania specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych zaczęły się dopiero w II połowie XX wieku i trwają do dziś.

opisywanie zarówno ważnych i znanych miejsc (np. Puławy, Warszawa), jak też osobistych wątków i doświadczeń. Korzysta więc głównie ze strategii świadectwa w ramach postawy autobiograficznej.

Bibliografia

- Albrecht, G. L., Seelman, K., Bury, M. (red.) (2001). *Handbook of disability studies* [Podręcznik badań nad niepełnosprawnością]. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Albrecht, G. L. (red.) (1976). *The sociology of physical disability and rehabilitation* [Socjologia niepełnosprawności fizycznej i rehabilitacji]. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Błęszyński, J. J. (2011). W poszukiwaniu dróg wsparcia i terapii – na przykładzie rodziny z dzieckiem autystycznym. W: H. Liberska (red.), *Rodzina z dzieckiem niepełnosprawnym: Możliwości i ograniczenia rozwoju* (ss.151–174). Warszawa: Difin.
- Bolińska, M. (2021). Audio description as a form of audiovisual translation and adaptive technique [Audiodeskrypcja jako forma tłumaczenia audiowizualnego i technika adaptacyjna]. *InScriptum: A Journal of Language and Literary Studies*, 2(2), 117–128.
- Charon, R. (2006). *Narrative medicine: Honoring the stories of illness* [Medycyna narracyjna: uhonorowanie historii chorób]. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Chrzanowska, I. (2021). *Pedagogika specjalna: Od tradycji do współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Corn, A. (1991). Model funkcjonowania wzrokowego słabowidzących. *Materiały Tyfologiczne*, 7, 12–23.
- Czerwińska, M. (2000). *Autobiograficzny trójkąt: Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Czerwińska, M. (2011). Miejsca autobiograficzne: Propozycja w ramach geopoetyki. *Teksty Drugie*, 5, 183–200.
- Czerwińska, M. (2012). „Słowem potrafię wszystko”: *O piśmienniczości osób z niepełnosprawnością wzroku: Studium bibliologiczno-tyfologiczne*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Czym są błędy jatrogenne?* (2022). Pobrane z: <https://politykazdrowotna.com/arttykul/czym-sa-bledy-jatrogenne/897893>.
- Domaradzki, J. (2013). O definicjach zdrowia i choroby. *Folia Medica Lodziensia*, 40(1), 5–29.
- Fidowicz, A. (2020). *Niepełnosprawność w polskiej literaturze XX i XXI wieku dla dzieci i młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo UJ.

- Frycie, S. (1999). Szczygieł Jerzy. W: S. Frycie, M. Ziółkowska-Sobecka, *Leksykon literatury dla dzieci i młodzieży* (ss. 354–355). Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Filii Kieleckiej WSP.
- Fundacja Klucz, *Z łaską przez tysiąclecia (cz. 27): Niewidomi walczący o demokrację i wolność Polski*. Pobrane z: <http://www.klucz.org.pl/Laska/laska27.php>.
- Hunt, P. (red.) (1966). *Stigma: The experience of disability* [Piętno: doświadczenie niepełnosprawności]. London – Dublin – Melbourne: Geoffrey Chapman.
- Hutnikiewicz, A., Lam, A. (red.) (2000). *Literatura polska XX wieku: Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jatrogenia – choroby wywołane przez lekarzy* (2016). Pobrane z: <https://pubmedinfo.org/2016/03/17/jatrogenia-choroby-wywolane-przez-lekarzy/>.
- Kowalewski, L. (1999). Psychologiczna i społeczna sytuacja dzieci niepełnosprawnych. W: I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie: Praca zbiorowa* (ss. 55–100). Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kuncewicz, P. (1994). *Agonia i nadzieja: Proza polska od 1956 roku, t. 4*. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW.
- Linton, S. (1998). *Claiming disability: Knowledge and identity* [Twierdzenie o niepełnosprawności: wiedza i tożsamość]. New York: NYU Press.
- Lis, J. (2006). *Obrzeża autobiografii: O współczesnym pisarstwie autofikcyjnym we Francji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Pamuła, N. (2017). Niewidzenie w powieści młodzieżowej okresu PRL na przykładzie *Jak trudno kochać* Jerzego Szczygła. *Kultura i Historia*, 31, 41–49.
- Pekaniec, A. (2013). Autobiografia w rodzinie, rodzina w autobiografii: Szkic historyczny. *Państwo i Społeczeństwo*, 3, 129–151.
- Smulski, J. (1988). Autobiografizm jako postawa i jako strategia artystyczna: Na materiale współczesnej prozy polskiej. *Pamiętnik Literacki*, 79(4), 83–101.
- Szczygieł, J. (1980). *Nigdy cię nie opuszczę*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szczygieł, J. (1976). *Po kocich łbach*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Tomerska, D. (1973). *Biografia prasowa: Jerzy Szczygieł*. Pobrane z: <http://jozefszczurek.pl/SzczygiełTomerska.html>.
- Tomerska, D. (2013). *Pisarz godny upamiętnienia*. Pobrane z: https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/phocadownload/pracownie/swiatelko_nr_5_maj_2013.html.
- Trempała, J. (red.) (2011). *Psychologia rozwoju człowieka: Podręcznik akademicki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Twardowski, A. (2018). Społeczny wymiar niepełnosprawności. *Studia Edukacyjne*, 48, 97–114. DOI: 10.14746/se.2018.48.7.
- Urbanowicz, Z. (2012). Od interdyscyplinarnego do transdyscyplinarnego spojrzenia na niepełnosprawność. *Ogrody Nauk i Sztuk*, 2, 443–457.

- Vehmas, S. (2011). Disability and moral responsibility [Niepełnosprawność i odpowiedzialność moralna]. *Trames Journal of the Humanities and Social Sciences*, 156560(2), 156–167. DOI: 10.3176/tr.2011.2.04.
- Wikipedia, *Harcerska Nagroda Literacka* [hasło]. Pobrane z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Harcerska_Nagroda_Literacka.
- Żuraw, H. (2016). Ewolucja podejścia do niepełnosprawności w kulturze Zachodu – perspektywa antropologii. *Pogranicze: Studia Społeczne*, 28, 27–47. DOI: 10.15290/pss.2016.28.2.